

ΤΑ ΝΕΚΡΙΚΑ ΕΘΙΜΑ ΚΑΤΑ ΤΗ ΒΥΖΑΝΤΙΝΗ ΠΕΡΙΟΔΟ ΚΑΙ Η ΣΥΜΒΟΛΗ ΤΟΥΣ ΣΤΗ ΒΙΩΣΗ ΤΟΥ ΠΕΝΘΟΥΣ

(Άρθρο του Μανώλη Β. Καλαϊτζάκη, Γραμματέα της Ιεράς Αρχιεπισκοπής
Κρήτης, Υποψ. Δρ. Τμήματος Θεολογίας Α.Π.Θ)

Προλογικά..

Ένα από τὰ πλέον δύσκολα ερωτήματα στή ζωή του ανθρώπου, αντικείμενο έντονου προβληματισμού, αλλά και σκέψης είναι ο θάνατος. Απασχολεί τόν άνθρωπο από τήν πρώτη ημέρα της ύπαρξής του, ο οποίος κάνει αγωνιώδεις προσπάθειες για νά τόν αποφύγει, μέχρι και τή στιγμή πού τόν νιώθει κοντά του.

Είναι απόλυτα οξύμωρο τό σχήμα, ότι τό μεγαλύτερο μυστήριο και πλέον σίγουρο της ζωής είναι ο θάνατος. Όσο γρηγορότερα τό κατανοήσουμε, τόσο πιο χαρούμενη ζωή θα έχουμε. Ο τρόπος τόν οποίο μας προτείνουν οι Πατέρες της Έκκλησίας μας είναι η «έν Χριστῶ ζωή», η πίστη στήν Ανάσταση του Χριστού και η εμπιστοσύνη στό λόγο του Κυρίου, ότι: «ὁ πιστεύων εἰς ἐμέ, κἄν ἀποθάνῃ ζήσεται»¹.

Σέ όλες τίς αρχαίες, αλλά και σύγχρονες φιλοσοφίες του κόσμου, τὰ ερωτήματα για τό θάνατο είναι πολλά, οι συζητήσεις διαπλέκονται μέσα από τόν πολιτισμό, τήν παράδοση, τό μύθο και τήν πίστη. Ο πολιτισμός κάθε τόπου έχει νά παρουσιάσει τό δικό του τρόπο σκέψης και αντίληψης για τό θάνατο, τὰ δικά του ήθη και έθιμα, δοξασίες και συνήθειες, οι οποίες φτάνουν μέχρι τήν «τελευταία κατοικία» του.

Στήν παρούσα μελέτη εστιάζουμε τη νοερή μετάβασή μας στά χρόνια του Βυζαντίου, για νά δούμε τίς νεκρικές συνήθειες των Βυζαντινών, οι οποίες μπολιάστηκαν μέ τήν Ορθόδοξη πίστη και λατρεία, όπως και μέ τήν προσδοκία της Ανάστασης των νεκρών. Όλες οι διαδικασίες και η νεκρική εθιμοτυπία και παράδοση, η οποία έχει μεταφερθεί σχεδόν αυτούσια σε πολλές περιπτώσεις μέχρι και τίς ημέρες μας στόν τόπο μας, απηχούν τήν Ορθόδοξη παράδοση και τόν πολιτισμό ενός τόπου και παρέμειναν

¹ Ιωάνν. 11, 16

αναλλοιώτα στο πέρασμα των αιώνων, διασώζοντας τήν πολιτιστική μας ταυτότητα.

Πολλά είναι τά παραδείγματα πού διασώζονται καί θά συναντήσουμε, τά οποία μαρτυρούν τήν πολιτισμική μας συνέχεια.

Γενικά στοιχεία περί πένθους

Τήν αρχαία ελληνική σκέψη, όπως είναι απολύτως φυσικό, απασχόλησε έντονα τό θέμα του θανάτου καί της μετά θάνατον ζωής. Πολλά φιλοσοφικά ρεύματα απασχόλησε τό μυστήριο του θανάτου καί κυρίως αν υπάρχει ζωή μετά τό θάνατο.

Ο Επίκουρος, μέ τό γνωστό φιλοσοφικό του ρεύμα, πίστευε ότι η αποστολή της φιλοσοφίας είναι νά ανακουφίσει τήν ανθρώπινη δυστυχία. Η αιτία της ανθρώπινης δυστυχίας δέν ήταν τίποτε άλλο από τόν πανταχού παρόντα φόβο του θανάτου². Ο Επίκουρος δίδασκε, ότι η ψυχή είναι θνητή καί πεθαίνει μαζί με τό σώμα, ένα συμπέρασμα στό οποίο ήταν διακριτικά αντίθετο με τό πιστεύω του Σωκράτη. Ο Σωκράτης, ένα αιώνα νωρίτερα, είχε βρεί παρηγοριά στήν πίστη του στήν αθανασία της ψυχής καί στήν προσδοκία ότι μετά τόν θάνατο, η ψυχή του θα απολάμβανε αιώνια μία κοινότητα ανθρώπων μέ παρόμοιο τρόπο σκέψης. Οι σκέψεις του, οι οποίες αναλύονται στόν πλατωνικό διάλογο *Φαίδων*, υιοθετήθηκαν καί διατηρήθηκαν από τούς νεοπλατωνικούς καί επρόκειτο νά ασκήσουν πολύ σημαντική επιρροή στή χριστιανική σκέψη για τή μετά θάνατον ζωή³.

Ο Θεός έπλασε τόν άνθρωπο δεκτικό της θνητότητας, αλλά καί της αθανασίας καί τόν τοποθέτησε στό μεθώριο της θνητής καί της αθάνατης φύσης «δεκτικόν ἀμφοτέρων». Η ψυχή του ανθρώπου δέν έχει φυσική αλλά κατά χάριν καί μετοχή στήν αθανασία, δέν είναι αφ' εαυτής αθάνατη, αλλά δημιουργήθηκε για νά γίνει αθάνατη. Μόνο ο Θεός είναι από τή φύση Του αθάνατος, ως αυτοζωή καί πηγή της ζωής. Η φυσική ζωή, στήν οποία μετέχει ο άνθρωπος, είναι αποτέλεσμα της δημιουργικής ενέργειας του Θεού. Η ένθεη ζωή είναι μετοχή στή θεοποιό ενέργειά του. Η τελείωση στή ζωή αυτή, η οποία θα πραγματοποιούνταν μέ τήν τήρηση της θείας εντολής, ματαιώθηκε μέ τήν παρακοή του ανθρώπου⁴.

Τις συνέπειες της προγονικής αμαρτίας κληρονόμησε ολόκληρο τό ανθρώπινο γένος. Η φθαρτότητα καί η θνητότητα διακρίνονται ευκρινέστερα στή γέννηση καί στό θάνατο. Μέ πόνους καί ωδίνες έρχεται ο άνθρωπος στόν

² Irvin Yalom, *Στόν κήπο του Επίκουρου, Αφήνοντας πίσω τόν τρόμο του θανάτου*, μτφρ. Ευαγγελία Ανδριτσάνου –Γιάννης Ζέρβας, εκδ. Άγρας, Αθήνα 2008, σελ. 87

³ ό.π. σελ.89

⁴ Γ. Ι. Μαντζαρίδη, *Χριστιανική Ηθική II*, εκδ. Πουρναρά, Θεσσαλονίκη 2004, σελ. 637

κόσμο, με αγωνία και οδύνη τόν εγκαταλείπει⁵. Όσοι μένουν πίσω από τούς οικείους και τά προσφιλή πρόσωπα, βιώνουν ταυτόχρονα τόν τρόμο του θανάτου, τήν αγωνία, τό πένθος της απουσίας και της φυγής από τήν παρούσα ζωή, αλλά και της ανάμνησης του προσώπου πού έφυγε.

Μιά στέρεα βάση για τήν Ορθόδοξη αντιμετώπιση του πένθους είναι η προτροπή του αποστόλου Παύλου στην Α' επιστολή του προς Θεσσαλονικείς: **«Οὐ θέλωμεν ὑμᾶς ἀγνοεῖν, ἀδελφοί, περί τῶν κεκοιμημένων, ἵνα μή λυπησθε καθῶς καί οἱ λοιποί, οἱ μή ἔχοντες ἐλπίδα»⁶.**

Αυτά τά παρηγορητικά λόγια ακούν σέ κάθε εξόδιο ακολουθία οι Ορθόδοξοι Χριστιανοί, αφ' ενός για νά τούς προφυλάξουν από τήν απελπισία, η οποία θολώνει τό μυαλό, αφ' ετέρου από υπερβολικές αντιδράσεις, (οι «κοπετοί» των αρχαίων) οι οποίες δέν αρμόζουν σέ Χριστιανούς, οι οποίοι πιστεύουν στην Ανάσταση του Χριστού και κατ' επέκταση προσδοκούν τή δική τους ανάσταση.

Στήν Ορθόδοξη θεολογία τό πένθος βιώνεται ως «χαροποιόν πένθος» και η λύπη ως «χαρμολύπη». Οι όροι αυτοί φαίνεται νά εμπεριέχουν μιά λογική αντίφαση, ένα οξύμωρο σχήμα, τό οποίο όμως, στή λογική της ορθόδοξη πίστης, έχει βαθύτερο νόημα. Ο συγγραφέας της Κλίμακος Άγιος Ιωάννης ο Σιναΐτης αναφέρει ότι, όποιος περνα τήν ζωή του συνέχεια μέ τό κατά Θεόν πένθος, δέν παύει από τό νά εορτάζει καθημερινά⁷. Συνεχίζοντας αυτή τή διδασκαλία του αναφέρει, ότι καθώς σκέπτεται τήν ποιότητα της κατανύξεως, μένει έκθαμβος. Πώς αυτό πού ονομάζεται πένθος και λύπη είναι συμπλεγμένο μέ τή χαρά και τήν ευφροσύνη, όπως τό μέλι μέ τό κερί⁸.

Στήν εξόδιο ακολουθία μέ τά βιβλικά αναγνώσματα, τούς υπέροχους ύμνους του μεγάλου υμνωδού και υμνογράφου Ιωάννου του Δαμασκηνού, η Εκκλησία μας τονίζει τήν ματαιότητα των εγκοσμίων, παρηγορεί αλλά και προσδοκά τή μέλλουσα ζωή. Οι πιστοί, οι οποίοι αναχωρούν από τόν κόσμο, δέν ονομάζονται νεκροί αλλά κεκοιμημένοι, και ο τόπος ενταφιασμού τους κοιμητήρια και όχι νεκροταφεία⁹.

Τό πένθος, ο πόνος και τά δάκρυα, τά οποία προέρχονται από τόν σωματικό θάνατο ενός συνανθρώπου μας, είναι δικαιολογημένα, ως φυσικό επακόλουθο. Ακόμα και ο ίδιος ο Χριστός λυπήθηκε και εδάκρυσε για τήν κοίμηση του φίλου του Λαζάρου. Διασκορπίζονται και απομακρύνονται όμως από τίς ψυχές εκείνων, οι οποίοι αποχωρίστηκαν κάποιο προσφιές τους πρόσωπο, αφού ο σωματικός θάνατος είναι πρόσκαιρος ύπνος, από τόν οποίο θά ξυπνήσει ο κεκοιμημένος στην κοινή ανάσταση¹⁰.

⁵ Πρωτ. Β. Καλλιακμάνη, *Τό μυστήριο του θανάτου στην Ορθόδοξη Θεολογία* (άρθρο εξαχθέν τήν 13-3-2017 από <http://www.imaik.gr/?p=8652&upm>)

⁶ Α' προς Θεσσαλονικείς, 4,13

⁷ Ιω. Σιναΐτου, *Κλίμαξ, Λόγος Ζ'*, 38

⁸ Κλίμαξ, ό.π., 50

⁹ Ιω. Χρυσοστόμου, *Λόγος εις τό όνομα του κοιμητηρίου*, PG 49, 393-394

¹⁰ Ιωάνν, 11,33-35

Οι Πατέρες της Εκκλησίας και συγκεκριμένα ο Άγιος Ιωάννης ο Χρυσόστομος μας εξηγεί, ότι ο θάνατος μετά Χριστόν είναι κοίμηση, ο Χριστός αναστήθηκε και η πραγματική ζωή κυριαρχεί στον κόσμο. Ο θάνατος του Χριστού ήταν ένας ζωαρχικός θάνατος¹¹.

Μέ την επίσημη ανακήρυξη της ανεξιθρησκείας από τον Μεγάλο Κωνσταντίνο, οι χριστιανοί άρχισαν να τιμούν και να έχουν ένα ολοκληρωμένο τυπικό της νεκρικής ακολουθίας. Οι χριστιανοί βγήκαν από τις λατρευτικές συνάξεις των κατακομβών, όπου έθαπταν τους νεκρούς και τους μάρτυρες και ακολουθούσαν πλέον φανερά στους ναούς τό τυπικό της εξοδίου ακολουθίας, τό οποίο, μέ μεγάλη μυστηριακή κατάνυξη τηρούσαν, από τήν εποχή των διωγμών.

Στό έργο του «Περί τής έκκλησιαστικής ιεραρχίας», ο Διονύσιος Αρεοπαγίτης, μεταφέρει αρχαιότερες λατρευτικές παραδόσεις. Η περιγραφή των «τελουμένων», φανερώνει χαρακτηριστικά τήν δομή της λειτουργικής σύναξης των πιστών και του χαρισματικού σώματος της Εκκλησίας. Η τελετή ξεκινούσε από τό σπίτι του νεκρού, όπου οι οικείοι του κοιμηθέντος τόν μακάριζαν και έψελναν ευχαριστήριες ωδές. Έπειτα τόν μετέφεραν στον ιεράρχη, ο οποίος καλούσε τήν σύναξη των πιστών, αναπέμποντας ευχαριστήρια ευχή, διαβάζοντας ιερά αναστάσιμα αναγνώσματα. Στή συνέχεια ο πρώτος λειτουργός απέλυε τούς κατηχούμενους και μνημόνευε τούς ήδη κεκοιμημένους αγίους, μέ τούς οποίους παρακαλούσε να καταταγεί ο προκείμενος νεκρός. Μετά πλησίαζε ο ιεράρχης και αφού απήγγειλε ευχή, ασπαζόταν πρώτος τόν κεκοιμημένο και ακολουθούσαν όλοι οι πιστοί.

Στό τέλος, ο ιεράρχης έχυne λάδι στον κεκοιμημένο, απαγγέλοντάς του ευχή για συγχώρηση για όλη τή σύναξη¹².

Στό παραπάνω έργο ο καθηγητής Νικ. Ματσούκας θεωρεί, ότι τά όσα περιγράφει ο Διονύσιος Αρεοπαγίτης «έξάπαντος έχουν πολύ παλιές ρίζες»¹³. Πραγματικά, η δομή και η όλη τελετουργία απηχεί αρχαιοελληνικό τυπικό, μέ τή σύναξη των οικείων, τό θρήνο, τόν εξωραϊσμό του νεκρού και τόν ενταφιασμό του. Μέ τόν ερχομό του χριστιανισμού, τό όλο τελετουργικό μπολιάστηκε με τή χριστιανική θρησκεία και πίστη.

¹¹ Ιω. Χρυσοστόμου, Κατηχητήριος Λόγος

¹² Ν. Ματσούκα, Μυστήριον επί των ιερως κεκοιμημένων και άλλα μελετήματα: Διονυσίου Αρεοπαγίτου «Περί τής έκκλησιαστικής ιεραρχίας» P.G.3, 565A, έκδ. Πουρναρά, Θεσσαλονίκη 1992, σελ.14

¹³ Ν. Ματσούκα, ό.π. σελ.12

Τά νεκρικά ἔθιμα στά Βυζαντινά χρόνια

Στά Βυζαντινά χρόνια αν κάποιος άνθρωπος αισθανόταν ότι πλησίαζε νά αναχωρήσει από τόν μάταιο τούτο κόσμο, ζητούσε από μόνος του ή μέ τή συνδρομή των συγγενών του, νά κοινωνήσει των Αχράντων Μυστηρίων.

Παράλληλα, αν υπήρχε παρουσία πρὸς διάθεση, καλούσε συμβολαιογράφο γιά τή σύνταξη της διαθήκης του, η οποία απεκαλείτο «διάταξις», μέ παρόντες μάρτυρες. Επειδή οι μέλλοντες κληρονόμοι ήταν πιθανό νά ζητήσουν την ακύρωσή της, γί' αυτό κρινόταν αναγκαίο νά δηλωθεί στήν αρχή του συμβολαίου, ότι αυτός υπαγορεύει τή διαθήκη του, «*νοῶν καί φρονῶν*» ἢ «*ἐρρωμένω τῶ νοῖ καί τῶ λογισμῶ*» ἢ «*τόν νοῦν καί τās φρένας σώας, ὑγιεῖς καί ἐρρωμένας ἔχων*»¹⁴.

Ειδοποιούσαν τόν ιερέα νά μεταφέρει τή Θεία Κοινωνία στό χώρο του μελλοθανάτου καί ο ιερέας ἐσπευδε νά κοινωνήσει τόν ἀρρωστο, εάν βέβαια ο ἀρρωστος ήταν σέ θέση οικειοθελῶς νά εξομολογηθεί, νά συγχωρηθεί καί νά κοινωνήσει. Στό δρόμο του ἀμίλητου ιερέως, προπορευόταν διάκονος ἢ υποδιάκονος μέ αναμμένη λαμπάδα καί θυμιατήρι καί οι διαβάτες όταν τόν ἐβλεπαν στέκονταν παράμερα καί ἔκαναν τόν σταυρό τους¹⁵. Ο μελλοθάνατος ζητούσε καί από τούς οικείους του νά προσέλθουν καί νά τόν συγχωρήσουν, καθώς πίστευαν, ότι λίγο πρὶν αναχωρήσει ο άνθρωπος από τά ἐγκόσμια καί ξεψυχήσει, ολόκληρη η ζωή του περνούσε σάν σημερινή κινηματογραφική ταινία από μπροστά του, επομένως εάν εἶχε πράξει κάτι σέ κάποιον οικείο του, τόν καλούσε γιά νά εκφράσει τήν τελευταία ἐπιθυμία του καί νά συγχωρηθεί, αν τόν εἶχε βλάψει. Ἐβλεπε επίσης τούς νεκρούς συγγενείς του, οι οποίοι τόν περιέμεναν καί τό φύλακα ἀγγελοῦ του νά πλησιάζει, στραμμένος πρὸς ἀνατολᾶς, βλέποντας πρὸς τούς Ἁγίους Τόπους ἢ κατ' ἄλλους διότι από τήν Ἀνατολή θά γίνει η Δευτέρα Παρουσία. Ἀναβαν λαμπάδα πρὸς τό ανοικτό παράθυρο γιά νά ἐξέλθει ο ἀγγελος κρατώντας τήν ψυχή του καί οι παριστάμενοι θρηνοῦσαν σιωπηλά, καθώς δέν επιτρεπόταν αὐτή τήν ιερή στιγμή νά μεγαλοφωνούν. Αν κάποιος δέν μπορούσε νά ξεψυχήσει, θεωρούσαν ότι η ψυχή του δέν μπορούσε νά ἐλευθερωθεί, λόγω των πολλών αμαρτιῶν του καί γί' αὐτό τό λόγο καλούσαν ιερέα γιά νά του διαβάσει τήν ευχή «*πρὸς ψυχορραγοῦντα*»¹⁶.

Ξεψυχώντας πλέον, ἕνας από τούς παρισταμένους ἐκλείνει τά μάτια καί τό στόμα του νεκρού καί στή συνέχεια ἐπλεναν τό νεκρό σῶμα μέ κρασί καί νερό.

¹⁴ Φ. Κουκουλέ, *Βυζαντινῶν Βίος καί Πολιτισμός, Βυζαντινῶν Νεκρικά Ἔθιμα: ἡ τελευταία καί ἡ ταφή*, Επετηρίδα Εταιρείας Βυζαντινῶν Σπουδῶν, ἔτος ΙΣΤ' Αθήνα 1948, σ. 4

¹⁵ Κ..Ν. Μακρή, *Ἐθιμική οἰκογενειακή ζωή*, εκδ. Νικόδημος, Αθήνα 1974, σελ.127

¹⁶ Γ. Κ. Σπυριδάκη, «*Τά κατά τήν τελευταίην ἔθιμα τῶν Βυζαντινῶν ἐκ τῶν ἀγιολογικῶν πηγῶν*», ἀνάτυπον εκ του Β' τόμου της ἐπετηρίδος της Εταιρείας Βυζαντινῶν Σπουδῶν, Αθήνα 1950, σ. 99

Ο Συμεών Θεσσαλονίκης, κατά τόν 15^ο αιώνα, αναφέροντας για τά νεκρικά έθιμα των Βυζαντινών σε νεκρούς αρχιερείς, ιερείς και μοναχούς, μας πληροφορεί, ότι τό σώμα τους, μετά τήν εκπνοή, πλενόταν σταυροειδώς μέ απλό νερό και σπόγγο στό μέτωπο, τά μάτια, τά χείλη, τό στήθος, τά γόνατα και τά χέρια, ενώ αναφέρει επίσης παλαιό έθιμο στήν Αλεξάνδρεια όπου οι αρχιερείς και ιερείς χρίονταν μέ μύρο.¹⁷

Έντυναν μέ καθαρά ωραία ρούχα τό νεκρό (ή με τά αρχιερατικά ή ιερατικά άμφια τούς αρχιερείς και τούς ιερείς αντίστοιχα), του φορούσαν τό σάββανο, ένα λευκό μονοκόμματο ύφασμα μέ κεντημένους ή ζωγραφισμένους σταυρούς, σταύρωναν τά χέρια του στό στήθος, όπου τοποθετούσαν εικόνα ή αν ήταν ιερωμένος τό ιερό Ευαγγέλιο. Τό νεκροκρέββατο ή φέρετρο ήταν στραμμένο ανατολικά και εναπόθεταν στό στόμα του νεκρού ένα νόμισμα, τή «δανάκη», έθιμο καθαρά αρχαιοελληνικό, για νά πληρώσει τά πορθμεία του Χάροντα¹⁸.

Όταν πλέον ο νεκρός ήταν έτοιμος, άναβαν λαμπάδες και οι γυναίκες συνήθως, ξεκινούσαν τό θρήνο, τό μοιρολόϊ, τραβώντας ή κόβοντας τά μαλλιά τους, ξέωντας τό πρόσωπό τους και ρίχνοντας στό κεφάλι τους στάχτη ή χώμα, ενθυμίζοντας ένα έθιμο τό οποίο προϋπάρχει από τά Ομηρικά χρόνια, αλλά και τά Εβραϊκά. Είναι χαρακτηριστική η σκηνή του Αχιλλέα νά κόβει τά μαλλιά του και νά τά αποθέτει στά πόδια του νεκρού φίλου του Πάτροκλου.

Τό μοιρολόϊ ποίκιλε, ανάλογα με τό φύλο, τήν ηλικία και τήν κοινωνική καταγωγή του νεκρού. Συνήθως φώναζαν τό όνομα του νεκρού, τίς αρετές και τίς καλές αρχές και αξίες του, ντυμένοι στά μαύρα και οι αντρες μένοντας αξύριστοι¹⁹.

Τά μοιρολόγια, τά οποία απηχούν αρχαιότερες λυρικές παραδόσεις, μεταφέρθηκαν από στόμα σέ στόμα και από γενιά σέ γενιά, έτσι ώστε ο παραδοσιακός κρητικός τραγουδοποιός Λουδοβίκος των Ανωγείων νά υποστηρίζει σέ πολλές ραδιοφωνικές και τηλεοπτικές συνεντεύξεις του, ότι τά μοιρολόγια της Κρήτης, αλλά και άλλων περιοχών της νησιωτικής κυρίως Ελλάδας, προέρχονται από Μινωϊκές τελετουργίες, μεταλαμπαδεύτηκαν με τόν Όμηρο στά κλασσικά χρόνια και διατηρήθηκαν στό Βυζάντιο και στή μνήμη πολλών ποιητών, ακόμα και του Βιτσέντζου Κορνάρου στόν *Ερωτόκριτο*. Πάνω σέ αυτές τίς λυρικές ποιητικές μονωδίες και βάσεις διασώθηκαν μέχρι τίς ημέρες μας, στά χωριά κυρίως της ενδοχώρας της Κρήτης, μέ αποτέλεσμα, ο Λουδοβίκος νά τά διασώσει και νά τά αναδείξει μουσικά.

Η εκφορά ή κηδεία ή έξοδος, γινόταν συνήθως τήν επομένη ημέρα, όταν και τελείωνε ο ολονύκτιος θρήνος. Οι Βυζαντινοί κήδευαν τούς νεκρούς τους ημέρα και όχι κατά τό τυπικό των αρχαίων ειδωλολατρικών εθίμων τή νύκτα,

¹⁷ Φ. Κουκουλέ, ό.π., σ. 8

¹⁸ Γ. Β. Σιέττου, *Νεκρικά ήθη και έθιμα*, Εκδ. Κυβέλη, Αθήνα 1997, σ. 219

¹⁹ Φ. Κουκουλέ, ό.π., σ. 22-23

παρέκβαση η οποία πήγε να επιχειρηθεί κατά τὰ χρόνια του Ιουλιανού του Παραβάτη. Τότε σήκωναν τό νεκροκρέββατο στους ώμους ή στά χέρια οι στενοί συγγενείς του νεκρού, ωστόσο καί τότε υπήρχαν άνθρωποι ειδικοί νεκροφόροι με αμοιβή, οι οποίοι ονομάζονταν δεκανοί ή λεκτικάριοι ή κοπιαταί²⁰.

Τά φέρετρα ποικίλαν ανάλογα μέ τήν οικονομική επιφάνεια του νεκρού. Κατασκευάζονταν από απλό ξύλο ή στους πλέον εύπορους από ξύλο κέδρου ή κυπαρισσιού. Τά απλά φέρετρα ήταν ιδιοκτησία των ναών ή των ευαγών ιδρυμάτων. Αντίθετα οι πλούσιοι ενοικίαζαν φέρετρα επενδυμένα με ασήμι ή χρυσές παραστάσεις, προσθέτοντας πολυτέλεια καί κενοδοξία κατά τήν πορεία προς τήν τελευταία κατοικία τους²¹.

Επ' αμοιβή ήταν καί οι μοιρολογίστρες, οι οποίες μαυροντυμένες καί πενθοφορούσες ακολουθούσαν τό φέρετρο μέ αναμμένα κεριά, συμβολίζοντας τό δρόμο της ψυχής προς τήν αιωνιότητα καί προς τήν πηγή του φωτός, τόν Χριστό. Οι καμπάνες της εκκλησίας ηχούσαν πένθιμα, γνωστοποιώντας τήν εκδημία κάποιου συνανθρώπου καί στόν κοιμητηριακό ναό διαβαζόταν από τόν ιερέα η εξόδιος ακολουθία. Ο ιερέας καλούσε στό τέλος νά ασπαστούν, νά αποχαιρετήσουν γιά τελευταία φορά τό νεκρό καί στη συνέχεια γινόταν ο ενταφιασμός, χύνοντας πάνω στό νεκρό λάδι, συμβολίζοντας τήν τελείωση του κεκοιμημένου κατά τούς ιερούς κανόνες, ως αθλητής του Χριστού²², ή όπως αναφέρει ο ιερός Χρυσόστομος, «*μύρον καί ἔλαιον καί χρίσμα βαπτίσματος*»²³. Επίσης πάνω στό μνήμα έσπαζαν ένα κεραμικό γιά νά εκδιώξουν τό κακό²⁴.

Σέ περίπτωση κατά τήν οποία κηδευόταν κάποιος φτωχός, ο ενταφιασμός του γινόταν στά βυζαντινά χρόνια δημοσία δαπάνη. Σέ αντίθεση μέ οικονομικά επιφανέστερους ή άρχοντες, οι οποίοι ξόδευαν αρκετά γιά τήν εξόδιο ακολουθία, τό φέρετρο, αλλά καί τόν καλωπισμό του τάφου. Η Βυζαντινή Αρχαιολογία έχει αποκαλύψει αρκετά ταφικά μνημεία καί συγκροτήματα, τά οποία, μέ τή διακόσμηση καί τά υλικά τά οποία χρησιμοποιούσαν, φανερώνουν σ' εμάς σήμερα τήν οικονομική κατάσταση του αποθανόντος. Οι τάφοι, οι οποίοι ονομάζονται μνήματα, μνημούρια, σήματα, μεμόρια, τύμβοι, θέσεις καί θήκες, ήταν είτε οικογενειακοί, δηλαδή θάπτονταν ο κάτοχος καί τά μέλη της οικογενείας του, είτε κληρονομικοί δηλαδή οι κληρονόμοι του. Αναλόγως της κοινωνικής θέσης ήταν απλοί ή πολυτελείς. Πάνω τοποθετούσαν πλάκα απλή ή πολύτιμου πετρώματος μέ επιγραφή, η οποία αναφερόταν στό νεκρό. Σέ καιρούς δογματικών ερίδων, σκόπιμο ήταν νά αναφέρεται ότι ο νεκρός ήταν ορθόδοξος.

²⁰ Γ. Β. Σιέπτου, *ό.π.*, σ. 220

²¹ Φ. Κουκουλέ, *ό.π.*, σ. 29 καί 57

²² Ν. Ματσούκα, *ό.π.* σελ.12 κ. έ.

²³ Ιω. Χρυσοστόμου, P.G. 60,725

²⁴ Φ. Κουκουλέ, *ό.π.*, σ. 67-68

Κεντρικό ταφικό σύμβολο αποτελούσε ο σταυρός και εντός κόγχης τοποθετούσαν λυχνάρι, όπως στα σημερινά χρόνια τό καντήλι, τό οποίο φρόντιζαν νά παραμένει αναμμένο, ενώ φυτευόταν λουλούδια πέριξ του τάφου, κυπαρίσσια γιά νά δείξουν τήν αναφορά στα ουράνια ή φοίνικες ως σύμβολο νίκης κατά του θανάτου²⁵.

Αξιοπρόσεκτο είναι τό γεγονός, ότι πουθενά στό Βυζάντιο δέν αναφέρεται καύση νεκρών, παρά μόνο σέ περιπτώσεις λοιμών ή επιδημιών. Η καύση αποφεύγεται, διότι τό έθιμο αυτό τό συνήθιζαν ειδωλολατρικοί λαοί των Κελτών ή των Σλαύων, όπως εύστοχα παρατηρεί ο Ευστάθιος Θεσσαλονίκης κατά τόν 12^ο αιώνα. Τήν καύση αποκρούει η χριστιανική διδασκαλία λόγω της ανάστασης των νεκρών, αλλά και της Αναστάσεως του Κυρίου μας. Χαρακτηριστική είναι η αναφορά του Ευσεβίου στήν «Εκκλησιαστική Ιστορία» του γιά τό περιστατικό της καύσεως των μαρτύρων από τούς διώκτες Ρωμαίους και της ρίψης της στάχτης τους στό Ροδανό ποταμό «*ίνα μη έλπίδαν έχωσιν ανάστασεως*»²⁶.

Ένα άλλο έθιμο, προερχόμενο κι αυτό από τά αρχαιοελληνικά χρόνια ήταν τά νεκρόδειπνα ή περιδείπνα, τά οποία κατά τόν ιερό Χρυσόστομο «*ήτο νόμος*», δηλαδή γενική συνήθεια.²⁷ Ήταν σύμβολα κοινωνικής αλληλεγγύης, αλλά και ένωσης «*ζώντων και τεθνεώτων*», γιά τήν παρηγοριά, τή «μακαρία», δηλαδή τήν συμπαράσταση πρós τήν οικογένεια του αποθανόντος μέ παρηγορητικά λόγια, αλλά και τήν εξωτερικήυση της διαθέσεως γιά λήθη του λυπηρού γεγονότος και συνέχιση της ζωής²⁸.

Τά Μνημόσυνα

Η Αγία μας Εκκλησία, κινούμενη από αγάπη πρós τούς εν Χριστώ κοιμηθέντες αδελφούς μας, καθιέρωσε ειδικές τελετές και προσευχές υπέρ «*μακαρίας μνήμης και αναπαύσεως τών ψυχών*» αυτών.

Τά αίτια, τά οποία επέβαλαν τό χρόνο τέλεσης των μνημοσύνων οφείλονται σέ δογματικούς λόγους και συγκεκριμένα, στήν πίστη της Εκκλησίας στήν ενανθρώπιση του Χριστού, στό θάνατό Του, στήν ταφή Του και τήν Ανάστασή Του, γεγονότα, τά οποία νίκησαν τόν Άδη και άνοιξαν τή διέλευση πρós τήν αθανασία γιά όλους τούς ανθρώπους.

Οι Αποστολικές Διαταγές, αλλά και διασωθέντα αρχαία Δίπτυχα και ανευρεθείσες επιτύμβιες επιγραφές, καθώς επίσης αρχαίοι συγγραφείς, μαρτυρούν γιά προσευχές και ελεημοσύνες, οι οποίες βοηθούν τούς νεκρούς,

²⁵ Φ. Κουκουλέ, ό.π., σ. 51-54

²⁶ Φ. Κουκουλέ, ό.π. σ. 48

²⁷ Ιω. Χρυσόστομο, Ρ.Γ. 61, 236

²⁸ Γ. Σπυριδάκη, «*Τά κατά τήν τελευταία έθιμα τών Βυζαντινών εκ τών άγιολογικών πηγών*», ανάπτυπον εκ του τόμου της επετηρίδος της Εταιρείας Βυζαντινών Σπουδών, Αθήνα 1950, σ. 164-165.

μέ τον ιερό Χρυσόστομο νά διευκρινίζει «καί άμαρτωλός εάν τίς απέλθει, πάλιν αί έλεημοσύνη τον ώφελοῦσιν».²⁹

Βασικό στοιχείο των μνημοσύνων ήταν τό κόλλυβο, βρασμένο σιτάρι, ανακατεμένο μέ αμύγδαλα, καρύδι, μαϊντανό, καί κουκουνάρι, ενώ στίς ημέρες μας προστέθηκαν τό ρόγδι, η κανέλλα καί η ζάχαρη.

Τό βρασμένο σιτάρι συμβόλιζε τά λόγια του Χριστού, από τήν παραβολή του σπορέως, τά αμύγδαλα τά γεγυμνωμένα οστά, ο μαϊντανός τον «τόπον χλοερόν», ενώ οι σταφίδες καί τό καρύδι τή γλύκα πού έφερε τό γεγονός της Αναστάσως καί τήν παρηγοριά στον θάνατο του ανθρώπου.

Οι «μνήμαι» των Βυζαντινών ήταν ένα πολύ σπουδαίο γεγονός, διότι θεωρούσαν ότι ή μνήμη του νεκρού έπρεπε νά παραμείνει αναλλοίωτη στό χρόνο καί ότι ό Θεός συγχωρεί τά αμαρτήματα των αποθανόντων, μόνο όταν οι ζωντανοί προσέφεραν μνημόσυνα, λειτουργίες καί ευχές προς αυτούς. Τελούσαν μνημόσυνα κατά τήν τρίτη ημέρα από τό θάνατο, συμβολίζοντας τήν τριήμερον Ανάσταση του Κυρίου μας, τήν έννατη, γιατί τότε γίνεται υπόμνηση νεκρών καί ζώντων, στίς σαράντα, γιατί τόσο πένθησε ο Ιουδαϊκός λαός τον Μωϋσή καί γιατί καί ο Αναστημένος Χριστός παρέμεινε σαράντα ημέρες μέ τούς μαθητές Του πριν αναληφθεί.

Προέκταση αυτών των μικρών εβδομαδιαίων αναφορών είναι τά τρίμηνα καί εννεάμηνα μνημόσυνα μέχρι τό ετήσιο, τό οποίο συμβολίζει τήν ανάμνηση των αποστόλων Πέτρου καί Παύλου³⁰.

Ο Πατριάρχης Αλεξανδρείας Μητροφάνης Κριτόπουλος, στήν «Όμολογία» του, αναφέρει εκτός από τίς γνωστές ημέρες, τήν πρώτη καί τήν εικοστή από τήν ημέρα της κοιμήσεως.³¹

Κατά τή διάρκεια επίσης του έτους, υπάρχουν καί άλλες ημέρες καί χρονικά σημεία όπου γίνεται αναφορά στους νεκρούς. Είναι τά Ψυχοσάββατα, τό Σάββατο των Αγίων Θεοδώρων, τό πρώτο Σάββατο μετά τήν Κυριακή του Ασώτου καί τό άλλο πριν τήν Πεντηκοστή καί τήν εορτή του Αγίου Πνεύματος. Αλλά καί τό Πάσχα καί τά Χριστούγεννα καί τήν παραμονή της Πρωτοχρονιάς οι οικείοι πήγαιναν στά κοιμητήρια προσφέροντας κόλλυβα καί τρισάγιες ευχές στον τάφο των κεκοιμημένων για τήν ανάπαυση των ψυχών τους, γεγονός πολύ σημαντικό, αφού η πίστη της Εκκλησίας ότιό θάνατος δέν αίρει τήν σχέση ανάμεσα στό στρατευόμενο καί τό θριαμβεύον τμήμα της.

Μέ αυτόν τον τρόπο συνδέονται καί οι χοές, αρχαιοελληνικό έθιμο, τό οποίο συνώδευε τά μνημόσυνα, με τήν προσφορά τροφίμων καί ποτών πάνω στους τάφους. Συνήθιζαν νά χύνουν πάνω στους τάφους ποτήρι κρασιού για νά ευωχηθεί η ψυχή του αποθανόντος. Χαρακτηριστική μάλιστα είναι η σκηνή στην ταινία «Δομήνικος Θεοτοκόπουλος» του Κων. Σμαραγδή, όπου μετά τον

²⁹ George Galavaris, *Bread and the Liturgy, The Symbolism of Early Christian and Byzantine Bread stamps*, Chapter: *Commemorative Bread for Departed Christians*, The University of Wisconsin Press Madison, Milwaukee and London 1970,, pp.161-166)

³⁰ Γ. Σουλιώτη, *Τά κόλλυβα*, εκδ. Κέδρος, Αθήνα 1986, σ. 15-16

³¹ Γ. Σουλιώτη, ό.π. σ. 24-25

ενταφιασμό του πατέρα του μεγάλου Κρητικού ζωγράφου, αυτός και οι οικείοι χορεύουν δίπλα στον τάφο του πολεμικό χορό (Ανωγειανό πηδηχτό) και χύνουν κρασί «στον τάφο του αντρειωμένου».

Σέ πολλά μέρη τῆς Ελλάδος η πομπή του Επιταφίου τήν Μεγάλη Παρασκευή περνά μέσα από τά κοιμητήρια και οι ιερείς αναπέμπουν επιμνημόσυνες δεήσεις στους τάφους των κεκοιμημένων. Τό βράδυ μάλιστα της Αναστάσεως συνηθίζεται νά ανάβουν τό καντήλι του τάφου μέ τό Άγιο Φως των λευκών λαμπάδων, δείχνοντας μέ τόν τρόπο αυτό τήν πίστη στήν Ανάσταση του Κυρίου, αλλά και στήν ανάσταση των νεκρών.

Στα Βυζαντινά χρόνια συνηθίζαν όσοι πενθούσαν νά παραμένουν νηστικοί γιά ορισμένο χρόνο, όπως και νά πενθούν σέ σκοτεινό χώρο, νά ενδύονται μελανά ρούχα γιά εννέα ημέρες ή ένα χρόνο και αν ήταν σύζυγοι ή γονείς γιά πάντα.³²

Η βίωση του πένθους και της θλίψης

Όλα αυτά τά έθιμα σηματοδοτούν τήν ιστορική αλλά και πνευματική συνέχεια, αλλά και τήν ιερότητα ζωής και θανάτου.

Οι συγγενείς του νεκρού γεμίζουν ελπίδα, επειδή ο άνθρωπος τους δέν εξαφανίζεται, αλλά περιμένει τήν κοινή ανάσταση. Η ταφή μπορεί νά είναι αρχή νέας ζωής και σπορά. Κάθε μνημόσυνο, ανάμνηση και προσευχή, κάθε ψυχοσάββατο, είναι ένα πότισμα σέ αυτούς τούς σπόρους πού υπάρχουν μέσα στή γη, στους κήπους και στά περιβόλια των κοιμητηρίων.³³

Πολλά από τά νεκρικά έθιμα ταφής στό Βυζάντιο, τά οποία αναφέραμε παραπάνω, έχουν μεταφερθεί αναλλοίωτα και έχουν διασωθεί μέχρι τίς ημέρες μας, δείχνοντας ότι η στενή σχέση των αντιλήψεων τότε και τώρα είναι ενιαία πάνω σε θέματα της Χριστιανικής θρησκείας.

Μακριά από τά μεγάλα αστικά κέντρα, όπου δυστυχώς η αποξένωση και η εκκοσμίκευση κυριαρχούν, τά διάφορα νεκρικά και ταφικά έθιμα διατηρούν τήν πολιτισμική, λατρευτική μας συνέχεια.

Σέ χωριά της Ελλάδος και τά νησιά, η νεκρική και ταφική Βυζαντινή παράδοση διατηρείται, εμπλουτισμένη μέ τά τοπικά έθιμα κάθε περιοχής. Τό Βυζαντινό τυπικό όμως παραμένει αναλλοίωτο και χαρακτηρίζει τό Ορθόδοξο βίωμα και τή συμβολή τους στήν βίωση του πένθους.

Ο μελλοθάνατος, έχοντας φόβο Θεού, θά ζητήσει νά εξομολογηθεί και νά κοινωνήσει. Θα ζητήσει νά συντάξει τή διαθήκη του, όσο ακόμα έχει «τά λογικά του». Μετά τό θάνατό του, οι συγγενείς του θά τόν καλωπίσουν, θα τόν

³² Φ. Κουκουλέ, ό.π. σ.76-79

³³ Αρχιμ. Νικολάου Χατζηνικολάου, «Τό σήμερα, τό χθές και τό γιά πάντα της ταφής και της καύσεως των νεκρών», Σειρά Ποιμαντική Βιβλιοθήκη, Ταφή ή καύση των νεκρών; Αθήνα 2000, σ. 83

Ξενυχτήσουν και θα τον μοιρολογήσουν στο σπίτι του, καλώντας συγγενείς και φίλους και κατευδώνοντάς τον στην τελευταία κατοικία του προσφέροντας λουλούδια, θρήνο γοερό και «μακαρίες», δηλαδή κρασί και φαγητό στο σπίτι του.

Στην Κρήτη ξανά τα τελευταία χρόνια, αναβιώνει ένα έθιμο από την εποχή της Τουρκοκρατίας, των πυροβολισμών κατά την ώρα της ταφής, τό οποίο σκοπό έχει να τιμηθεί ο νεκρός, αλλά και να εκδιωχθεί τό κακό και ο Χάροντας.

Οι συγγενείς προσέρχονται κατά την τρίτη και την ένατη ημέρα για να τελέσουν τό Τρισάγιο, να προσφέρουν τό «πρωτοκόλλυβο» και να περιποιηθούν τον τάφο, ανάβοντας καντήλι, φυτεύοντας λουλούδια και τοποθετώντας την φωτογραφία του νεκρού τους δίπλα από εικονίσματα.

Αλλά και στά τεσσαρακονθήμερα και ετήσια μνημόσυνα, η βίωση της θλίψης, του πένθους μέ την ελπίδα της Ανάστασης και της παρηγοριάς, ότι ο νεκρός δέν χάθηκε, αλλά κοιμάται σέ τόπο χλοερό και ειρηνικό, δίνει στους οικείους τον πόθο της προσευχής και της ανάμνησης.

Κάτι τέτοιο, δυστυχώς, δέν συμβαίνει σήμερα στά μεγάλα αστικά κέντρα. Όλα θυσιάζονται στό βωμό της εμπορευματοποίησης και της «κοσμικής» αδιαφορίας.

Η αποξένωση και η αδιαφορία της ζωής του άλλου έφεραν την υποβάθμιση, ακόμα και στην ώρα του θανάτου. Ο νεκρός πλέον διανυκτερεύει στό ψυγείο του νοσοκομείου ή τού γραφείου κηδειών και όχι στό σπίτι του, λόγω του «Κανονισμού της Πολυκατοικίας» ή για «λόγους υγιεινής». Στην πραγματικότητα, είναι οι ανθρώπινοι κανόνες συμπεριφορισμού, οι οποίοι τάχθηκαν υπέρ μίας κοινωνίας απρόσωπης, άχρωμης και άψυχης, μέ αποκορύφωμα ακόμα και την εξόδιο ακολουθία κάποιου.

Τά δημόσια κοιμητήρια αποτελούν τόπους εκμετάλλευσης, όπως και τά σχετικά γραφεία εξυπηρέτησης, τά οποία δέν αποφεύγουν την επ' αδρά αμοιβή εξυπηρέτηση των πιο απλών ταφικών εθίμων, όπως τό άναμα ενός καντηλιού..

Ο σημερινός άνθρωπος αγαπά τή ζωή, την καλοζωΐα και την αποφυγή κάθε δύσκολης βιωτικής μέριμνας. Φοβάται όμως τό θάνατο και όσα προέρχονται από αυτόν, την αγωνία, τή θλίψη, τον πόνο. Αρνείται τό θέαμα του θανάτου και την κατάσταση που αυτό δημιουργεί.

Ευτυχώς σέ χωριά, αλλά και σε γειτονιές μεγαλουπόλεων με έντονο προσφυγικό χαρακτήρα, όπου οι δεσμοί των ανθρώπων είναι ακόμα πιο συνεκτικοί μεταξύ τους, μπορεί κανείς να διαπιστώσει την τήρηση αυτών των νεκρικών εθίμων και τή βίωση πραγματικά του πένθους και της θλίψης στή ζωή τους.

Επιλογικά..

Ο διά βίου φόβος του θανάτου κάνει τόν άνθρωπο νά τρομάζει μπροστά στή σκέψη καί τήν όψη του. Τό μυστήριο του θανάτου δημιουργούσε πάντοτε στόν άνθρωπο φοβία καί ανασφάλεια, μέ συνέπεια, στήν πάροδο των αιώνων, νά δημιουργήσει πολλές θεωρίες, αλλά καί μιά ολόκληρη εθιμική διαδικασία.

Τά νεκρικά βυζαντινά έθιμα, διατηρούν στή μνήμη ενός λαού τήν άσβεστη Ορθόδοξη πίστη. Η πίστη στήν Ανάσταση του Χριστού διατηρεί τήν πεποίθηση ότι καί οι «νεκροί άναστήσονται». Τό βίωμα του πένθους καί της θλίψης πού συνοδεύουν τά ταφικά αυτά έθιμα, τόσο κατά τήν εκφορά του νεκρού, όσο καί κατά τήν τέλεση των μνημοσύνων, είναι λαμπρά δείγματα του Ορθόδοξου πολιτισμού, αλλά καί της στενής σχέσης της θριαμβεύουσας με τά μέλη της Εκκλησίας. Ο πιστός κατανοεί ότι η ευχαριστιακή σχέση του μέ τόν κεκοιμημένο δέν είναι μια ουτοπία.

Οι ευχές, η εξόδιος ακολουθία, τό νεκρικό τυπικό, ο ενταφιασμός, ο τάφος, τά μνημόσυνα καί γενικά η ανάμνηση του κεκοιμημένου, συμβάλουν στή ζωντανή διατήρηση του πένθιμου βιώματος, αλλά καί της θλίψης, η οποία διακατέχει τόν άνθρωπο.

Σε όλα όμως αυτά, η βασική έννοια εδράζεται στήν προσδοκία της Ανάστασης. Με τήν Ανάσταση του Χριστού τίποτε δέν παραμένει στή φθορά καί στό θάνατο, αν εμείς οι ίδιοι δέν τό θελήσουμε. Υπάρχει χαρά, ειρήνη καί θεανθρώπινη σχέση, η οποία δέν σταματά, αλλά μετουσιώνεται σέ ζωή αιώνια μέ τό Χριστό.

Μικρογραφία σέ χειρόγραφο. Αναπαράσταση τάφου στήν Λάρνακα.
(Σύνοψις Ιστοριών Ιωάννου Σκυλίτζη)

Πηγές -Βιβλιογραφία

ΔΙΟΝΥΣΙΟΣ ΑΡΕΟΠΑΓΙΤΗΣ, *Περί τῆς ἐκκλησιαστικῆς ἱεραρχίας*, P.G. 3, 565, (Ἀπό τό βιβλίό τοῦ Νικ. Ματσούκα *Μυστήριον ἐπί των ἱερῶς κεκοιμημένων καί ἄλλα μελετήματα*, ἐκδ. Πουρναρᾶ, Θεσσαλονίκη 1992.)

ΙΩΑΝΝΗΣ ΧΡΥΣΟΣΤΟΜΟΣ, PG 49, 393-394

ΙΩΑΝΝΗΣ ΧΡΥΣΟΣΤΟΜΟΣ, P.G. 60,725

ΙΩΑΝΝΗΣ ΧΡΥΣΟΣΤΟΜΟΣ, *Κατηχητήριος Λόγος*

ΙΩΑΝΝΗΣ ΣΙΝΑΪΤΗΣ, *Κλίμαξ, Λόγος Ζ'*, 38, Ἐκδόσεις Ἱ. Μ. Παρακλήτου, Ἀθήνα 2003

ΚΑΙΝΗ ΔΙΑΘΗΚΗ, Ἐκδοσις NESTLE – ALAND (Novum Testamentum Graece), 1988

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ -ΒΟΗΘΗΜΑΤΑ

ΚΑΛΛΙΑΚΜΑΝΗΣ Βασίλειος, (Πρωτοπρεσβύτερος), *Τό μυστήριο τοῦ θανάτου στήν Ὀρθόδοξη Θεολογία* (ἄρθρο ἐξαχθέν τήν 13-3-2017 ἀπό <http://www.imaik.gr/?p=8652&upm>)

ΚΟΥΚΟΥΛΕΣ Φαίδων, *Βυζαντινῶν Βίος καί Πολιτισμός, Βυζαντινῶν Νεκρικά Ἔθιμα: ἡ τελευτή καί ἡ ταφή*, Ἐπετηρίδα Ἑταιρείας Βυζαντινῶν Σπουδῶν, ἔτος ΙΣΤ', Ἀθήνα 1948.

ΜΑΝΤΖΑΡΙΔΗΣ Γεώργιος, *Χριστιανική Ἠθική II*, ἐκδ. Πουρναρᾶ, Θεσσαλονίκη 2004.

ΜΑΤΣΟΥΚΑΣ Νικόλαος, *Μυστήριον ἐπί των ἱερῶς κεκοιμημένων καί ἄλλα μελετήματα*, ἐκδ. Πουρναρᾶ, Θεσσαλονίκη 1992.

ΜΑΚΡΗΣ Κωνσταντῖνος, *Ἐθιμική οἰκογενειακή ζωή*, ἐκδόσεις Νικόδημος, Ἀθήνα 1974

ΣΙΕΤΤΟΣ Γεώργιος, *Νεκρικά Ἦθη καί ἔθιμα*, ἐκδόσεις Κυβέλη, Ἀθήνα 1997.

ΣΟΥΛΙΩΤΗΣ Ἰωάννης, *Τά κόλλυβα*, ἐκδόσεις Κέδρος, Ἀθήνα 1986

ΣΠΥΡΙΔΑΚΗΣ Γεώργιος, «*Τά κατά τήν τελευταίαν ἔθιμα τῶν Βυζαντινῶν ἐκ τῶν ἀγιολογικῶν πηγῶν*», ἀνάτυπον ἐκ τοῦ Β' τόμου τῆς ἐπετηρίδος τῆς Ἑταιρείας Βυζαντινῶν Σπουδῶν, Ἀθήνα 1950

ΧΑΤΖΗΝΙΚΟΛΑΟΥ Νικόλαος (Ἀρχιμανδρίτης), «*Τό σήμερα, τό χθές καί τό γιά πάντα τῆς ταφῆς καί τῆς καύσεως τῶν νεκρῶν*», σειρά Ποιμαντική Βιβλιοθήκη: Ταφή ἢ καύση τῶν νεκρῶν; Ἀθήνα 2000.

GALAVARIS George, *Bread and the Liturgy: The Symbolism of Early Christian and Byzantine Bread stamps, Chapter: Commemorative Bread for Departed Christians*, The University of Wisconsin, Press Madison, Milwaukee and London 1970.

ΥΑΛΟΜ Irvin, *Στόν κῆπο τοῦ Ἐπίκουρου, Ἀφήνοντας πίσω τόν τρόμο τοῦ θανάτου*, μτφρ. Εὐαγγελία Ἀνδριτσάνου –Γιάννης Ζέρβας, ἐκδόσεις Ἄγρας, Ἀθήνα 2008.